

3. Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характерига қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қуйидаги нормалар ўз ифодасини топган:

1) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”;

3) Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган “...Давлат органлари ва мансабдор

шахсларнинг

жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди”.

Ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва тақиқловчи нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини изоҳлаш орқали келтирилган нормалар

ҳуқуқ нормасининг қай турига киришини атрафлича муҳокама қилинг.

Казус 3

Казусимизни аввало ҳуқуқ нормаси нима ҳамда ҳуқуқ тушунчаси жамиятимиз ҳаётида қандей ўрин тудади деган саволга жавоб топишдан бошласак. Бизга ўтилган дарсликлардан маълумки жамият кишилар ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар тизимидан иборат. Ижтимоий муносабатлар деганда жамиятда кишилар ўртасида юзага келадиган онгли, мақсадга йўналтирилган алоқалар тушунамиз.

Ушбу тизим ўз доирасига турфа хил муносабатларни қамраб олган мураккаб жамланмадир. Бундай мураккаблик ва турфа хиллик ижтимоий муносабатлар билан ўзаро таъсирли алоқада бўлган ҳодисалардан ҳам худди шундай мутаносибликни талаб этади. Шундай ижтимоий ҳодисалардан бири бу ҳуқуқдир. Ҳуқуқ – бу давлат томонидан ҳимоя қилинадиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодалайдиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, умуммажбурий ҳуқ-атвор қоидалари йиғиндиси. Таърифга этибор қаратадиган бўлсак Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи регулятор яъни тенглик ҳамда адолат асосида тартибга солинишини назарда тутмоқда унинг бу хусусияти ижтимоий муносабатлар билан бўладиган мунтазам алоқадорликни таъминлайди. Ушбу объектив жараёни параллел равишда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ-жамиятда қарор топадиган янги муносабатлар уларни тартибга солишга қаратилган тегишли ҳуқуқ нормаларини яратилишига туртки беради. Ҳуқуқ нормалари янги муносабатларни қонуний жиҳатдан мустаҳкамлайди, муҳофаза қилади ва

ривожлантиради. Худди шу маънода ҳуқуқ нормалари жамият тараққиётига муҳим ҳисса қўшади, хизмат қилади.

Ҳуқуқ нормаси – Ҳуқуқ сингари давлат томонидан ўрнатилган, маъқулланган, муҳофазаланган, муайян шаклда ифодаланган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) қоидаси. Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ мазмунининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади. Демак биз ҳуқуқ ва ҳуқуқ нормаси ҳақида тушунчага эгамиз. Энди казусимиздаги берилган вазиятга ечим топсак булади:

1. Ҳуқуқ нормасининг белгилари ва таснифи
2. Ҳуқуқ нормасининг турлари ва уларнинг фарқи асосида казусга ҳуқуқий баҳо бериш
3. Ҳулоса

1. Демак ҳуқуқ жамиятимизнинг ажралмас қисми ҳуқуқ нормаси эса жамиятдаги муносабатларимизни тартибга солиб боради. Ҳуқуқий тизимнинг бирон-бир элементи ҳуқуқ нормаси билан боғланмаган ҳолда изоҳланиши мумкин эмас. Шу боис ҳуқуқий нормалар йиғиндиси ҳуқуқий тизимнинг ўзагини, марказий элементини ташкил этади.¹ дейилган Профессор Ҳ.Т.Одилқориев дарслигидаю Чунки ҳуқуқ нормаси Ҳуқуқ тизимининг энг кичик асосий ишловчи элементи ҳисобланиб, у - давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради. Яъни фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг белгилайди. Шунингдек ҳуқуқ нормаси - давлат томонидан муҳофазаланади ва умуммажбурийлик характериға эга бўлиб ҳар бир фуқаро қонунларға бўй суншини англатувчи расмий аниқ норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юкловчи) характерға эгадир.

Ҳуқуқ нормасини бир неча белгиларға қараб таснифлаш мумкин, шулардан бири тузилишиға кўра. Ҳуқуқ нормаси тузилишиға кўра учға: гипотеза, диспозиция, санкция га бўлинади. Ҳуқуқ нормасининг бошланғич қисми гипотеза бўлиб:

Гипотеза – ҳуқуқ нормасида белгиланадиган қоида қандай шароит ва ҳолатда ким томонидан амалға оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қоиданинг кучға кириши учун зарур бўлган муайян аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади.

Диспозиция – лотинча, “dispositio” – жойлашув. Диспозиция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари риоя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қоидаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади. Бу юридик норманинг ўзаги, ҳуқуққа мувофиқ хулқ-атвор намунаси, моделидир. Бирок диспозиция тартибға солиш хусусиятларини гипотеза ва санкция билан биргаликдагина намоён эта олади, ҳаракатда бўлади. Юриш-туриш

¹ Давлат ва Ҳуқуқ назарияси. Профессор Ҳ.Т.Одилқориев нинг умумий таҳрири остида АЛ-ФАБА-СЕРВИС» 2009

қоидасининг ифодаланишига кўра диспозициялар оддий, мураккаб ва муқобил ҳамда хулқ-атвор қоидаларини баён қилишнинг тўлалиги бўйича тавсифловчи, бланкет ва ҳавола этувчи диспозицияларга бўлинади.

Санкция – диспозицияда кўрсатилган қоидани бузган шахсга нисбатан давлат органи қўллаши мумкин бўлган таъсир чорасини белгилайди. Санкция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган жазонинг ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади. Сабуров ва Сайдуллаевнинг Давлат ва ҳуқуқ назарияси китобида Ҳуқуқ нормаларининг гипотеза, диспозиция ва санкцияга бўлиниши мантикий норма деб таърифланади.² деб такидланган ва мантикий норма унсурлари ўзаро бир-бири билан боғлиқ ва норматив ҳужжатлар матнларида “агар . . . , бундай тақдирда . . . , акс ҳолда . . .” каби шартли схемада ифодаланиши кўрсатилган

2. Ҳуқуқий нормалар давлат томонидан ва фақатгина давлат томонидан яратилади ёки тасдиқланади. Давлат томонидан улар бекор қилинади, тўлдирилади ва ўзгартирилади. Ҳуқуқ нормалари уларда мустаҳкамланган қоидаларнинг характериға қараб ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юқловчи ва таъқиқловчи (ман қилувчи) нормаларга ажратилади:

1) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар дейилади.

2) Ҳуқуқ субъектиға муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлигини (шартлигини) кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари мажбурият юқловчи нормалар дейилади.

3) Ҳуқуқ субъектиға муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар таъқиқловчи нормалар, деб аталади.

Демак бизда ҳуқуқ нормаларини бир-биридан ажратувчи нормалар мавжуд бўлиб ўз навбатида казусимиздаги вазиятларни қайси нормаға мос эканлигини аниқлиймиз. Биринчи ҳолат: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқиға эға...”; дейилмоқда яъни ҳар бир ҳуқуқ субъекти муайян ҳаракатни содир этиши-фикрлаши; мумкинлиги келтирилмоқда ва бу шахснинг хоҳиш эркинлигини ваколат бермоқда. Бу ваколат берувчи норма ҳисобланиб, ҳар бир шахс бу ваколатдан фақатгина ўз хоҳишиға кўра лекин ваколоти доирасидан четға чиқмаган ҳолда фойдаланиши мумкин.

Иккинчи ҳолат: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида

“Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашға мажбурдирлар”; бу ерда ҳуқуқ субъекти малум бир ҳаракатни яъни солиқларни тўлаши шартлиги белгиланмоқда. Бу мажбурият юқловчи

² Сабуров Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. –Тошкент: ТДЮИ, 2011. 100129, Тошкент шаҳри

норма болиб ҳар бир фуқаро қонун олдида ҳуқуқ ва мажбуриятини белгилаб беради.

Учинчи ҳолат : Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган "...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашишига, шунингдек жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашишига йўл қўйилмайди" ўз –ўзидан кўриниб турибдики бу таъқиқловчи норма. Чунки бу ерда мансабдор шахсларнинг жамиятнинг бошқа бир қатлами фаолиятига аралашуви ҳамда ножўя хатти ҳаракати ман қилинапти. Этибор қилиб қаратадиган бўлсак Конституциямизда ҳуқуқий нормалар асосан Гипотеза ва Диспозициядан иборатю. Уларнинг санкциялари бошқа кодексларда кўрсатилган. Шу жабҳада Конституциямиз 14-моддага асосан: Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади

3. Хулоса қисмини президентимизнинг сўзларидан иқтибос келтиришдан бошласам

“Тўла ишонч билан айтиш мумкинки, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқимиз сиёсий-ҳуқуқий тафаккурининг юксак намунасидир. У ҳеч кимга қарам бўлмасдан, эркин ва озод, тинч ва осойишта, фаровон яшашнинг қонуний кафолати бўлиб келмоқда”³ Казусларда ҳолатлардан кўриниб турибдики ҳуқуқ халқнинг оддий иродасини эмас, балки унинг давлати иродасини ифодалайди ва бинобарин, оддий тартибга солувчи сифатида эмас, балки ижтимоий муносабатларнинг махсус давлат тартибга солувчиси сифатида майдонга чиқади ва бунда унга ҳуқуқ нормаси бевосита ёрдам беради.

Ҳуқуқшунос Леон Дюги фикрича: ижтимоий норма ижтимоий ҳаёт ташқи кўринишларини ифода этишга қаратилган ҳуқ-атвор нормасидан иборатдир. У инсон тинч-омонлигининг манбаи бўлиб, давлатдан юқори туради. Шу муносабат билан Дюги ёзади: «Худди индивидларнинг ўзлари сингари, давлат ҳам ҳуқуқ нормаларига бўйсундирилган; ҳукмронлик қилувчилар иродаси фақат ҳуқуқ нормаси қилиб берган чегаралар доирасида намоён бўлгандагина мажбурловни қўллаши мумкин бўлган ҳуқуқий иродага айланиши мумкин». Ижтимоий бирдамлик қоидалари, деб таъкидлайди Дюги⁴ Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳуқуқий нормалар фақат расман тенгликнинг умумий принципига асосланган демократик тузумлар шароитидагина устунликка эга бўлади. Дарсликлардан бизга маълумки бир шахснинг ҳуқуқлари иккинчи шахснинг ҳуқуқлари доирасига етганда тугайди. Шундай экан жамиятда тенглик, эркинлик, бирдамлик умумий қилиб айтганда фаровон ҳаётни таъминлаш учун давлат фуқароларининг ҳуқуқ эркинликлари билан бир қаторда уларнинг мажбуриятларини ҳам белгилаши шунингдек уларга баъзи ҳаракатларни таъқиқлаши даркор. Тафовудни сақлаш учун эса

³ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев.

⁴ Дюги Л. Общество, личность, государство. СПб., 1909; Социальное право индивидуальное право и преобразование государства. СПб., 1909.

хуқуқ нормасидан фойдаланиши энг мақбул йўл. Шу маънода давлат ҳуқуқнинг сиёсий ижодкори ҳисобланади, ҳуқуқий ижодкорлик истисносиз фақат давлатгагина бериладиган им-тиёздир. Зеро «хуқуқ нормаси бор экан – ҳуқуқий муносабат вужудга келади, ҳуқуқ нормаси йўқми, демак, ҳуқуқий муносабат ҳам бўлмайди», деб такидлайди устозимиз.